

Könyvészeti kutatások a debreceni ref. kollegiumi könyvtárban.

(Adatok a magyar protestáns egyházi irodalom történetéhez.)

Szabó Károly „Régi Magyar Könyvtár“ című könyvészeti kézikönyve, melynek három, illetőleg négy kötete a magyarországi szerzőktől 1711-ig bármely nyelven megjelent összes könyvek címeit és lelhelyeit magában foglalja, kimeríthetetlen és megbecsülhetetlen kútfeje a magyar protestáns egyház- és kivált irodalomtörténeti ismereteknek. Ám egy cseppet sem lehet rajta csodálkozni, hogy miként valamennyi emberi mű, úgy ez sem tökéletes, amennyiben hiányai, sőt hibái is vannak. Egészen természetes, hogy egyes kötetek megjelenése óta igen-igen sok pótlék került még elő hozzájuk. Egyéb irányu kutatásaim közben nekem is többször nyílt rá alkalmam, hogy hozzájárulhassak némileg egyházi irodalmunk könyvészetének minél teljesebb ismeretéhez, részint olyan művekre vonatkozó adatokkal, amelyek feltétlenül léteztek egykor, de idők folytán összes példányaik elkallódtak (egynek azóta meg is került egy példánya), részint olyan könyvek egyetlen példányának megtalálásával, amelyek különböző okoknál fogva kikerülték Szabó Károlynak a figyelmét. A sárospataki ref. kollegiumi könyvtárban más célú tanulmányozás közben egészen véletlenül hármat találtam volt ilyet: Czeglédi Istvántól az „Ezékiel felesége“ címűt (1666.), a felsőmagyarországi kánonok 1667. évi kiadását, és egy névtelentől, valószínűleg Hegyfalusi Györgytől a „Lelki fegyvertartó ház“ címűt (az 1688. és 1697. közti időből).

Debrecenbe jövén, legelső kötelességemnek tekintetem az én tanulmányaimra nézve itt egyedül számbavehető könyvtárral, a ref. kollegiumival lehetőleg megismerkedni. A szakkatalogusok részletes átnézése, tehát — hangsúlyozom — rendszeres kutatás közben (s egyáltalában nem „véletlen szerencséből,“ mint ahogy a Debreceni Protestáns Lap 1915. évi 912. lapján van erről emlékezés) egész csomó olyan könyvre bukkantam rá, amelyeknek egyetlen példányát sem ismerte Szabó Károly s a művét folytató Hellebrant Árpád, és amelyekről azóta se adott hirt senki sem a Magyar Könyvszemlében a Régi Magyar Könyvtárnak különben csak I. és II. kötetéhez, de ezekhez rendszeresen közre adott pótlékok során. Van közöttök három olyan is, amelyek nem egyházi érdekűek és tárgyuk, s ennél fogva ezekre — minthogy a Magyar Könyvszemlében úgy is közölni fogom teljes és pontos könyvé-

szeti leírásukat — e helyen nem is terjeszkedem ki. Egyenként felsorolom ellenben azokat, melyek egyházi irodalmunk körébe tartoznak.

Ezek a következők:

1. (Jerusalem veszedelme.) A— B. iv 8 r. Az egész 32 számozott lap volt. Hiányzik belőle az 1—4 és 13—26. l., tehát a címlap is, mely számot adhatna szerzőjéről s nyomtatási helyéről és évről. Protestáns, valószínűleg református prédikáció a török hódoltság korából. Megállapítható ez a következő részleteiből: „S már végtére a kegyetlen török is annyira beütötte orrát, hogy jobb részét édes lakó földünknek elfoglalván s maga alá hódoltatván, csak a galléra akadott kezünk között, úgy hogy méltán állatta egy tudós jámbor, Magyarországnak e nagy pusztulásán óhajtozván, ezelőtt 50—60 esztendővel (hátha még mai állapotjában látná!) hogy váraskák is alig maradtak e nagy birodalomból annyik, mint amennyi országok régenten ehhez tartoztanak!“ (30. l.); „... a longobardusokat ... kiűzték a magyarok. ... Majd ezeket is immár (ha Isten rajtok nem könyörül) kiűzik a törökök“ (32. l.).

2. (Szilvás-Ujfalvi Imre): (In exequiis defunctorum. Halotttemetéskorra való énekek. ...) A Magyar Könyvszemle 1882. évi 91. lapján s ennek nyomán Sztripszky Adalékai 264. lapján 2134. szám alatt 1691-re tett, de helyes olvasás szerint 1692-ben megjelent kiadásnál szemmel láthatólag régebbi kiadás. Igen kis alakban, de 8 r. nyomtatott könyv, melyből hiányzik a címlap, de megvan az 1598.-iki kiadás ide is átvett előszavából két levélnyi az eredeti E. S. U. aláírással, továbbá a szövegből az 1—296. oldal, vagyis az ivjelzés szerint az A. 3-tól T. 8-ig terjedő mindenik levél.

3. Énekeskönyv (Az Isten Anyaszentegyházabeli közönséges Isteni tiszteletre rendeltett) ... 12. r. Kezdődik a 241—2. lapot magában foglaló rongyolt levéllel, mely után megvan még a 243—270. és a 279. (tévesen 179.) — 403. lap, közben a 357—8. jelzésű levél szintén rongyolt. Ezután következik a Mutató-tábla 11 oldalon. Minden többi ismert énekeskönyvtől elütő kiadása, melyet bizvást merek Kolozsvárt 1705-ben megjelentnek tartani, mivel Szcenci Molnár Albertnek a Régi Magyar Könyvtár I. kötetében 1703. szám alatt leírt zsoltárfordításával együtt maradt fenn, s miként általában minden alkalommal, úgy bizonyára ekkor is együtt és egyszerre nyomtatott ki a kettő. A címet a többi kiadásé alapján közlöm.

4. Responso ad ea, quae ... Andreas Horvat ... in disputatione de omnipraesentia carnis Christi contra reformatos concinnata ... edisseruit. Szőlősi Jánosnak a pataki „illustris schola“ tanárának elnöklete alatt 1651. augusztus 30.-án defendálta Budai István, a mű szerzője. A 1.—D. 4. vagyis tizenhat 4. r. levél. Sárospatakon 1651-ben nyomtatott. A címlevél belső oldalán van Budai Istvánnak a kassai ref. egyházhhoz intézett ajánlólevele. A mű Horváth Andrásnak

a Régi Magyar Könyvtár II. k. 721. szám alatti műve ellen szól s ugyanő válaszolt is reá az u. o. 778. szám alatt leírt munkájával. Erről a Responsióról mindössze innen tudtunk és Szabó Károly nem is vette föl a Régi Magyar Könyvtárba. Nevezetes azért is, mert a sárospataki nyomdának 1651-ből más termékét nem ismerjük.

5. *Brevis dissertatio de quaestione: an prior elevatio panis et vini in sacra coena, in quibusdam ecclesiis usitata legitime observetur?* 31 lap 12. r. Sárospatakon nyomtatott 1654-ben, de az évszám nincs jelezve. A címlevél belső oldalán a zemplénavarmegyei ref. nemeseknek ajánlja Lippai Sámuel sárospataki lelkész, a mű szerzője. Maga az értekezés a 3. lapon kezdődik s a 30-on végződik. A számozatlan 31. lapon a barátságos olvasóhoz intézett verses felhívás foglaltatik. Az eddig egy példányban sem ismeretes műnek helytelen címét adja a Régi Magyar Könyvtár (II. k. 811. sz. a.) s utána én is „Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban“ (Budapest, 1911.) című művemben, hol az ellene és védelmére írt vitairatok alapján egész tartalmát ismertettem, s azt is megállapítottam, hogy „legkevesebb 28 lap, de legfeljebb egy-két lappal lehetett több a terjedelme“ (303. l.).

6. *Transsubstantiatio exentizata, hoc est: Annullatio Discursus . . . pro transsubstantiatione formati, in festo, ut vocant, corporis Christi proxime elapso habiti . . . facta per Agricolam Arbuteum anno . . . 1666.* 12. r. Sárospataki nyomtatvány, de nincs jelezve a könyvön. A címlevél belső oldalán (a 2. lapon) kezdődik az előszó, mely a 4. lapon végződik s 1666. augusztus 7-én kelt. A mű szövege az 5. lapon kezdődik; a meglévő példány 132 lapból áll, de csonka, bár nem sok hiányozhatik belőle, miután 1667-ben megjelent magyar fordítása csak 110 lapra terjed. Említi a szerző, Komáromi Csipkés György saját munkái jegyzékében, tévesen 1667-re tevén megjelenési idejét, s utána Szabó Károly is ugyanarra az évre veszi föl a Régi Magyar Könyvtár II. kötetébe 1112. szám alatt, természetesen hiányos címmel, minthogy nem látott volt belőle példányt.

7. *Dissertatio theologica de morte seu obitu Mosis... Authore Georgio Csipkés Comarino . . . Claudiopoli . . . 1674.* A. 1- B. 4, vagyis 8 levél 4. r. A címlevél belső oldalán az igazságszerető olvasóhoz intézett s 1674. október 8-án keltezett előszó foglal helyet. A könyv szövege az A. 2. levelen vagyis a 3. lapon kezdődik. Erről a könyvről is tudott irodalmunk Komáromi Csipkés Györgynek a saját munkáiról készített jegyzékéből, de Szabó Károly nem vette föl a Régi Magyar Könyvtárba.

8. *Disputatio theologica de Deo, quam . . . praesidente . . . Christiano Schotano . . . publice vindicandam proponit die 20. Maji 1661.* Joh. Lázár Kis-Várdai Ung. Auth. et Resp. Franekeræ . . . 1661. A. 1- E. 3., 19 levél 4. r. Ajánlotta a szerző Czeglédi István

kassai, Szepsi András sárospataki lelkészeknek és Pósházi János sárospataki bölcsészettanárnak.

9. Liszcai István: *Exercitium theologicum de ecclesiae romano-catholicae haeresi*. A 1—D 4, tehát 16 számozatlan levél 4. r., melyből csak a cimlevél hiányzik az ajánlással együtt. Magyar szövegű idézet is levén benne, Liszkainak magának kellett a szerzőnek is lennie. Üdvözlő verseket Mezőlaki P. János, Tatai P. Sámuel (héberül) és Balkányi György (héberül) irt hozzá. Miután mind a négyen egyszerre, 1665. augusztus 2.-án a franekeri egyetemre iratkoztak be, ott kellett megjelenie ez értekezésnek, még pedig valószínűleg valamelyikben az erre következő pár év közül.

10. *Disputatio theologica... de communione sanctorum, quam... sub praesidio... Christophori Wittichii... publice ventilandum proponit Johannes Szenczi Ungarus, Auct. et Resp. ad diem 12. Novembr... Lugduni Batavorum, ... 1678.* A — C. 4. 12 levél 4 r. Ajánlva van Balyik András debreceni főbirónak, Debrecen város tanácsosainak és elüljáróinak, Komáromi Csipkés György, Köleséri Sámuel, Kabai Gellért, Felvinczi Sándor, debreceni, Szenczi Pál szatmárnémeti és Bölcskei Mihály békési lelkészeknek, egykori tanítójának. Az utolsó levelen *corollariumok* vannak.

A Szabó Károly példájára ide kellene még soroznom azokat az értekezéseket, melyeknek az egyetemi vitatkozások alkalmával való előadásánál csupán *respondensi* tisztet teljesített a címlapon stb. megnevezett magyar ifju. Ezek az ilyen *dissertatiók*, *disputatiók*, *disquisitionok*, *tractatiók* stb. azonban nem az illető *respondensek* irodalmi működésének voltak termékei, hacsak akár a címlapon, akár az ajánlás alatt, akár esetleg valamely más helyén a fűzetnek egyenesen jelezve nincs vagy egyébképen ki nem vehető a szerzői mivoltuk. Önként érthető, hogy a doktori u. n. *inauguralis* értekezések mindig a doktorra avatandók művei voltak. Ellenben, ha a *respondensek* nincsenek egyszersmind szerzőkül is valamiképen feltüntetve, akkor az elnökül szereplő professorok voltak a szerzők akik mellett az illető egyetemi hallgatók igazában véve csak annyi szellemi munkát végeztek, hogy a professoroktól szerkesztett érvelést magokévé tevén s annak álláspontját elfogadván, az értekezésben adott gondolatmenet szerint élőszóval képviselték professoruk meggyőződését. Mindenestre szellemi munka volt ez is, mely megadta az illetőknek azt a jogot, hogy az értekezést önálló, alkalmi címlappal és ismerőseiknek, pártfogóiknak szóló ajánlással ellátva, külön fűzetben bocsássák közre, s hogy magoknak is legyen benne valami szerzeményök, végül néhány vitatételt függeszsenek hozzá, majd nem mindig „*corollaria respondentis*” cím alatt. Jóllehet egyháztörténeti vagy néha más szempontból is kétségtelenül értékes adatokat szolgáltatnak ezek a művecskék, pusztán ez alapon nem szereztek kellő jogcímet arra, hogy magyar írók munkáiként részletes és betűhű könyvészeti leírásban részeshüljenek a Régi

Magyar Könyvtárban, melynek III. kötete félannyira ha terjedt volna máskülönben. Mindamellett a bennök levő adatok miatt én is megemlékszem röviden azokról, amelyek hiányoznak a Szabó-féle műből, viszont a debreceni ref. kollegiumi könyvtárban van belőlök példány.

Ezek a következők:

1. Triglandius „In confessionem et apologiam remonstrantium“ c. a. Leidenben 1648. folyamán egy sereg értekezést tartatott hallgatóival, akik közül Peéri T. István február 4.-ikén volt respondens. Ez a füzetet Iktári Bethlen Istvánnak, Hunyad- és Máramaros-vármegyék főispánjának, Dobrai G. Bálint ecsedi, Kazai János viski, Beregszászi Lőrincz szintén ecsedi lelkészeknek ajánlotta a magyarok közül.

2. Ugyanezen értekezések folyamán Szokolai A. István március 5-én volt respondens, aki pártfogójának, Némethi Jánosnak ajánlta a füzetet.

3. Szintén e tárgy egyik részletéről respondeált június 24-én Fogarasi K. Ferenc, aki ezeknek ajánlta a füzetet: Bodoki Mikó Miklósnak, a bodoki és hidvégi egyházak patronusának, Kilyéni Székely Boldizsárnak, Sepsi-szék alkirálybirójának, Bölöni Sikó Péternek, Bodoki Deák Istvánnak, a fejedelem udvari emberének, továbbá Rozgonyi János kézdivásárhelyi lelkésznek, Árkosi Benedek gyulafehérvári iskolaigazgatónak, Sáfár János uzoni, Bodosi Bálint borbereki, Ajtai János köpeci, Rimai János bölöni, Szigethi Gáspár bodoki, Szentgyörgyi M. János szotyori, Pécsi János bodolai lelkészeknek.

4. A Maresius elnöklete alatt „De personalitate adeoque divinitate Spiritus Sancti contra socinianos“ respondeált Groningenben 1650-ben Igaz Kálmán erdélyi („Xenia academica“ című kötet szerint), aki ennél fogva bizonyára be volt iratkozva a groningeni egyetemre, noha nem fordul a neve elő ez egyetem magyarországi hallgatóinak a Debreczeni Protestáns Lap 1902. évi folyamában közlött névsorában.

5. Szintén Triglandiusnak. de az előbbi unokájának az elnöklete alatt respondeált Henczhidai Mátyás „in locum epistolae ad Hebraeos cap 1. vers. 3.“ Leidenben 1704. október 1-én.

Itt említék föl két olyan értekezést is, amelyek fel vannak ugyan véve a Régi Magyar Könyvtárba, de hiányos címmel. Az egyik ugyanis a tényleges szerzőnek, Voetius professzornak az egybefoglaló kötetéből van leírva, a másik pedig, melynek a magyar respondens volt a szerzője is, a budapesti egyetem címlaptalan példánya nyomán. Amaz „de beatitudinis subjecto et actu formali“ szólt és Somosi Petkó János respondeálta 1653. március 5-én. Ugyanő ajánlotta Jánosi Bálint szikszói lelkésznek és borsodgömöri esperesnek, továbbá Körösi Mihály miskolczi, Kaposi István szentpéter, Porcsalmi János szintén szikszói lelkésznek,

Tolnai János és Szőlősi János sárospataki tanároknak, egykori tanárainak, végül Komáromi Cs. György theol. doktornak, Enyedi Sámuel orvosdoktornak s Diószegi K. Pál és Báthori Mihály hittanhallgatóknak.

Az utóbbi füzetnek rövidítve ez a címe: *Disputatio theologico-scholastica de scientia media, quam . . . sub praesidio . . . Samuelis Maresii . . . placidae cujuslibet censurae subicit et publice defendere conabitur Valentinus S. Kereszturi Ungarus Auth. et Resp. Ad diem 7. Decembris . . . Groningae, . . . 1659.* Címlevél és A– A 4., öt levél 4 r. Ajánlva van özv. Bónis Ferencné Gomba Zsófiának, továbbá Persi István és Radi István zemplénavármegyei táblabíráknak, végül Tolnai István, Matolcsi Miklós és Rimaszombati János groningeni egyetemi hallgatóknak. Üdvözlő verset irt a szerzőhöz Tolnai F. István.

Ma már nincsenek meg Debrecenben, de a 18. század elején készült könyvtári katalógus szerint akkor még megvoltak a következő, magyar szerzőktől eredő s 1711. előtti időből való könyvek:

Thuri Georgius: *Carmina*. Wittenberg, 1600. 8 r. Egybe volt kötve Cyrusi Theodoretus némely művének a Beumler Márk zürichi tudós jegyzeteivel ellátott kiadásával, melyből később ki tépte valaki, amint a nyomok ma is mutatják.

Gyöngyösi: *De universali consensu J. Christi Dei et Hominis et Joh. Calvinii*. 4 r. Egybe volt kötve Himmelius „*Disputationes theologicae*“ c., 1599-ben megjelent könyvével, amellyel együtt veszhették el is.

Szegedi: *Philosophia christiana*. Nem feltétlenül bizonyos, de nagyon valószínű, hogy ez is protestáns munka volt.

Az elősorolt könyvek közül a számokkal jelzettek mind unicumok, mivel ez időszerint kizárólag az itt levő egyetlen példányukról van tudomásunk. Ilyenül tekintendő a Somosi Petkó János-féle értekezés is, amennyiben önálló kiadásából itt van az egyetlen ismert példány, sőt teljes példánynak a Keresztúri-féle is unicum. Nem csak „ritkaságok“ tehát mindezek, miként a Debreceni Protestáns Lap 1915. évi 912. lapján van állítva. Nincs azonban kizárva, hogy valamelyiknek valamikor valahol más példánya is napvilágra kerül s ebben az esetben tényleg lesz áll unicum rangjáról a „ritkaság“ alantasabb lépcsőfokára. Épen úgy, mint az a nagyszámu munka, melyeknek a Régi Magyar Könyvtár csak egyetlen őrzési helyéről tud, holott a debreceni ref. kollegiumi könyvtárban szintén megvannak, s így a bennök való buvárkodás nagy mértékben könnyebbé válik ezentúl. Közülök a magyar protestáns egyházi irodalom köréből, és pedig az értekezések közül csupán a magyar szerzőjüekről emlékezve meg, a következőket sorolhatom fel.

Zvonarics György: *Rövid felelet . . . Pécseli Imrének . . . Csepreg, 1626* (I. 554.)

Károlyi Gáspár: *A mi Urunk Jézus Krisztusnak újtestamentoma*. Amsterdam, 1646. (I. 783.)

- Némethi Mihály: Mennyei tárház kulcsa. Kolozsvár, 1673. (I. 1149.)
- Pathai János: Tánc felbonczolása. Debrecen, 1683. (I. 1296.)
- Debreczeni Kalocsa János: Dicsiretes emlékezet avagy Halotti együgyü tanítás . . . Felvinczi Sándornak . . . meghidegedett teste felett. Debreczen, 1686. (I. 1348.)
- Szõnyi Nagy István: Élõ-holtak jó illatja. Debrecen, 1686. (I. 1351.)
- Pápai Páriz Imre: Keskeny út. Lõcse, 1689. (I. 1377.)
- Debreczeni Kalocsa János: Halotti tanítás . . . Szenczi Pál . . . felett . . . Debrecen, 1691. (I. 1402.)
- Szentpéteri István: Izrael szekerei . . . Debrecen, 1691. (I. 1403.)
- Rápóti P. Mihály: Temetési tanítás . . . Debrecen, 1694. (I. 1451.)
- Otrokocsi Fõris Ferenc. Eltévelyedett juhnak felkeresése. Nagyszombat, 1694. (I. 1465.)
- Gönczi György: A sz. Dávid . . . zsoltárral és . . . dicsérekkel . . . teljes könyv . . . Kassa, 1673. (Sztripszky. I. 282.)
- Keresztyén catechismus. Kolozsvár, 1675. (Sztripszky I. 287.)
- Gönczi György: Énekeskönyv. Kolozsvár, 1675. (Sztripszky I. 288.)
- Melanchthon: Responsio . . . de controversiis Stancari. Kolozsvár, 1554. (II. 53.)
- Dávid Ferenc: Dialysis scripti Stancari . . . Kolozsvár, 1555. (II. 65.)
- Debreczeni Kalocsa János: De existentia Christi aeterna. I—II. r. Franeker 1655. (III. 1932.)
- Lenthi János: De cubiculis seu suburbiis inferni papisticae genti locandis. Utrecht, 1665. (III. 2301.)
- Mezõlaki P. János: De genuina ac triumphante religionis reformatae orthodoxia. Franeker, 1666. (III. 2328.)
- Enyedi János: De genuina scripturae sacrae interpretatione. Leiden, 1669. (III. 2478.)
- Selyki Péter: De sapientia ex Prov. Cap. VIII. Marburg, 1674. (III. 2669.)
- Kurtzer und wahrhaffter Gerichts-Auszug . . . Sagan, 1678. (III. 2929.)
- Bethlen Miklós: Apologia ministrorum. Utrecht, 1678. (III. 2938.)
- Gyöngyösi Pál: Dissertatio ethico-scripturaria. Franeker, 1700. (III. 4179. 4180. 4181.)
- Szatmárnémethi Sámuel: Epistola s. Judae explicata. Franeker, 1700. (III. 4183.)
- Bél Mátyás: Forma sanorum verborum. Halle, 1711. (III. 4772.)

Száraz dolgoknak tetszhetnek mindezek azok előtt, akik az olvasmányokban csupán az érdekességet vagy az építő hatást keresik, a tudomány érdekeivel pedig mitse törődnek. Ám ezek az ilyen adatok viszik előbbre tudományos ismereteinket, s a németek és hollandok példája nyilván bizonyosságot tesz róla, hogy a theologiai tudomány ápolása a magasra fejlett egyházi életnek és őszinte vallásosságnak is nélkülözhetetlen alapjául szolgál. Vajha nálunk is elterjedne már a tudomány iránti érdeklődés, mert „elvész a nép, mely tudomány nélkül való.“ Protestáns egyházunk hanyatlása és züllése legszorosabban ezzel áll összefüggésben.

Debrecen.

Zoványi Jenő